

Maria Soja

*Institut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński*

STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA I ETNICZNA POLSKI W ŚWIETLE WYNIKÓW NARODOWEGO SPISU POWSZECHNEGO LUDNOŚCI I MIESZKAŃ Z 20 MAJA 2002 R.

Badania geograficzne poświęcone problematyce narodowościowej wymagają określenia liczebności poszczególnych mniejszości narodowych i etnicznych zamieszkujących dany kraj, czy też region oraz przedstawienia ich przestrzennego rozmieszczenia. Źródłem informacji dla tego typu badań są spisy ludności zawierające pytania narodowościowe i dostarczające danych zagregowanych dla różnych jednostek podziału terytorialnego kraju: województw, powiatów, gmin, miast i wsi.

W Polsce Główny Urząd Statystyczny przeprowadził i opublikował dane 8 spisów powszechnych z: 1921, 1931, 1950, 1960, 1970, 1978, 1988 i 2002 r., przy czym problematyka narodowościowa i wyznaniowa zawarta jest w Pierwszym Powszechnym Spisie Ludności z dnia 30 września 1921 r. oraz Drugim Powszechnym Spisie Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r., a problematyka tylko narodowościowa w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań z 20 maja 2002 r. Strukturę narodowościową Polski określono w 1921 r. i 2002 r. w oparciu o zadeklarowaną narodowość, natomiast w 1931 r. pośrednio – na podstawie kryterium językowego, weryfikowanego kryterium wyznaniowym.

Należy wspomnieć, że w lutym 1946 r. przeprowadzono pierwszy powojenny spis ludności, w którym uwzględniono pytanie o narodowość, ale był to spis sumaryczny, określający liczebność Polaków i Niemców, bez podania liczebności innych narodowości. Dane tego spisu uważane są za mało wiarygodne.

W Polsce przez kilkadziesiąt lat, z powodu braku oficjalnych i dostępnych danych statystycznych, w badaniach posługiwano się (i czyni się to nadal) danymi szacunkowymi, które były i są bardzo zróżnicowane co do liczebności poszczególnych mniejszości narodowych. Przykładem mogą być te z początku lat

90. dotyczące ludności niepolskiej, a dokonane przez różne instytucje państwowe oraz przez działaczy stowarzyszeń narodowościowych. Według nich udział mniejszości narodowych w Polsce waha się od 1,2% do 5,1% ludności ogółem, czyli od 0,5 do około 2,0 mln osób (tab. 1). Warto zwrócić uwagę na fakt, że przedstawiciele organizacji powołanych do życia przez mniejszości narodowe podali generalnie wyższe szacunki niż urzędnicy państwowi. Ci ostatni zaś – niższe liczebności na szczeblu władz lokalnych niż na szczeblu centralnym.

NSP z 2002 r. zawierał pytanie o narodowość sformułowane tak, aby nawiązać do pytania z pierwszego spisu ludności z 1921 r. (brzmiało ono wówczas: „Do jakiej zalicza się narodowości?”) oraz aby zachować zgodność ze standardami europejskimi. W spisie z 2002 r. pytanie brzmiało: „Do jakiej narodowości się Pan/i/ zalicza?”

Przyjęto, przy tym że: „(...) narodowość jest deklaratywną (opartą na subiektywnym odczuciu) cechą indywidualną każdego człowieka, wyrażającą jego związek emocjonalny (uczuciowy), kulturowy lub genealogiczny (ze względu na pochodzenie rodziców) z określonym narodem (...)” (NSP 2002, GUS). Przyjęta definicja narodowości, jak i sformułowane pytanie, pozwalały każdej spisywanej osobie na własne, subiektywne rozumienie pojęcia narodowości. Obowiązkiem rachmistrzów spisowych było odnotowanie każdej udzielonej przez osoby spisywane odpowiedzi, która była związana z tematem narodowości. Warto pamiętać, że uzyskane w trakcie spisu dane odpowiadają na ogół stanowi świadomości narodowej w momencie przeprowadzenia spisu (w 2002 r.), a więc w istniejących wówczas warunkach politycznych, społecznych i gospodarczych w kraju, jak i np. zdrowotnych osoby spisywanej.

Tab. 1. Liczebność mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce na podstawie szacunków z lat 1992-1993 wg różnych źródeł informacji (w tys. osób)

Narodowość	Polskie Towarzystwo Statystyczne, Główny ¹ Urząd Statystyczny	Ministerstwo Edukacji Narodowej	Sejmowa Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych	Działacze mniejszości narodowych
Niemcy	260	308-305	350-500	500-1000
Ukraińcy i Łemkowie	70	250-280	250-300	300-500
Białorusini	76	200-230	250-300	300-400
Romowie	25	25	25	-
Litwini	9	20	15-20	25-30
Słowacy	5	20	10-15	20-25
Żydzi	3	15	8-10	6-10
Razem	448	838-940	908-1145	1151-1965
% ogółu ludności	1,2	2,1-2,4	2,3-3,0	3,0-5,1

¹ na podstawie badań ankietowych w gminach

Uzyskane podczas spisu deklaracje narodowościowe poszczególnych mieszkańców Polski okazały się bardzo różnorodne, a także daleko wykraczające poza zakres szeroko rozumianego pojęcia narodowości. GUS w trakcie opracowywania danych o przynależności do grup narodowościowych i etnicznych wydzielił 109 kategorii, z tego 18 z nich stanowiły takie, których liczebność była wyższa niż 1 tys. osób, a 91 z nich liczyło mniej niż 1 tys. osób. Publikując dane spisowe, GUS zamieścił i wymienił z nazwy tylko 54 kategorie narodowości, pozostałe łącząc w pozycjach: „inna niepolska” (2369 osób) oraz „niepolska-nieustalona” (4227 osób).

Z ogólnej liczby 38 230,1 tys. osób zamieszkujących Polskę w 2002 r., 36 983,7 tys. osób (96,7% ogółu) zadeklarowało swoją narodowość jako polską, 471,5 tys. osób (1,23%) narodowość inną niż polska. Wśród deklarujących inną niż polska narodowość, obywatelstwo polskie posiada 444,6 tys. osób (tj. 94,3%), a 25,7 tys. osób (5,45%) – inne niż polskie.

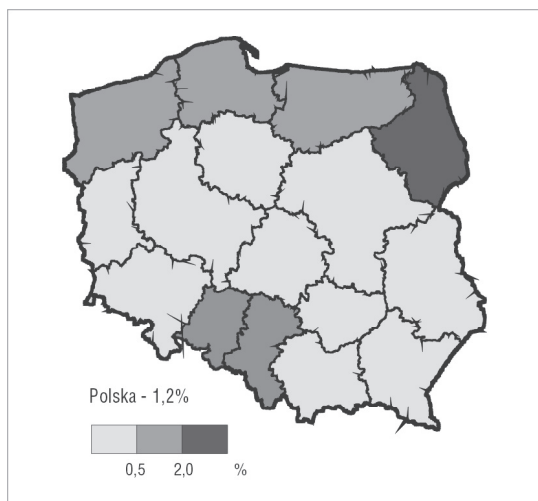
Opierając się na danych spisowych, można powiedzieć, że pomimo dużej różnorodności grup narodowościowych, etnicznych, a nawet etniczno-religijnych (109 kategorii) Polska jest krajem homogenicznym narodowościowo i etnicznie, jednym z najbardziej jednorodnych pod tym względem państw w Europie.

W odpowiedziach osób spisywanych najliczniej zadeklarowana została narodowość: śląska (173,2 tys. osób) i niemiecka (152,9 tys. osób), następnie białoruska (48,7 tys.), ukraińska (31,0 tys.) oraz romska (12,9 tys.). W dalszej kolejności deklarowano narodowość: rosyjską (6,1 tys.), łemkowską (5,9 tys.), litewską (5,8 tys.), kaszubską (5,1 tys.) i słowacką (2,0 tys.). Ponadto wymieniono jeszcze narodowości: wietnamską (1,8 tys.), francuską (1,6 tys.), amerykańską (1,5 tys.), grecką (1,4 tys.), włoską (1,4 tys.), żydowską (1,1 tys.), bułgarską (1,1 tys.) i ormiańską (1,1 tys.). Pozostałe kategorie narodowości reprezentowało mniej niż 1 tys. osób, m.in. narodowość czeską (831 osób), tatarską (495 osób) czy karaimską (45 osób).

Ludność o tożsamości niepolskiej to zarówno przedstawiciele nacji o długich tradycjach obecności na ziemiach polskich (np. Łemkowie, Tatarzy, Romowie, czy Karaimi), jak i imigranci – cudzoziemcy, którzy w większości pojawili się w Polsce w latach 90. XX w. (np. Wietnamczycy, Arabowie, Chińczycy, Francuzi czy Amerykanie).

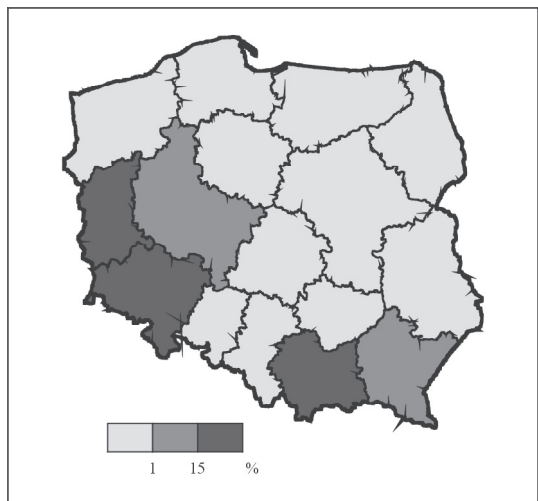
Zgodnie z obowiązującymi aktualnie normami prawnymi w Polsce cudzoziemcem jest każda osoba, która nie posiada polskiego obywatelstwa, bez względu na fakt posiadania lub nieposiadania obywatelstwa (obywatelstw) innych krajów (NSP 2002). I tak np. narodowość wietnamską zadeklarowało 1808 osób, z tego 1358 osób (75,1%) to cudzoziemcy, nie posiadający polskiego obywatelstwa. Podobnie jest z Bułgarami (63,4% z nich to cudzoziemcy), Rosjanami (46,6%), Grekami (43,6%), Amerykanami (35,4%) czy Francuzami (35,3%). W Polsce cudzoziemcy stanowią zaledwie 0,1% (ponad 40,0 tys. osób) stałych mieszkańców, a spośród nich aż 98,2% to obywatele Rzeczypospolitej Polskiej.

Przestrzenne rozmieszczenie ludności niepolskiej na terenie kraju możliwe jest do przedstawienia jedynie według 16 województw. GUS nie opublikował

Ryc. 1. Udział ludności niepolskiej w ogólnej liczbie ludności Polski w 2002 r. (wg województw)

Źródło: NSP 2002, GUS, Warszawa.

Ryc. 2. Łemkowie w ogólnej liczbie ludności niepolskiej w 2002 r. (wg województw)

Źródło: NSP 2002, GUS, Warszawa.

dotychczas danych zagregowanych dla niższych jednostek podziału terytorialnego kraju – powiatów czy gmin. Ogólnie można więc stwierdzić, że ludność niepolaska ma największy udział wśród ludności województw: opolskiego (12,5% ogółu), podlaskiego (4,6%), śląskiego (3,9%) oraz warmińsko-mazurskiego (1,3%). W pozostałych województwach jej udział waha się od 0,1 do 0,6% ogółu ludności (ryc. 1). Przykładowo, wśród ludności niepolskiej udział Łemków jest najwyższy w województwach: dolnośląskim (25,0%), lubuskim (23,0%) i małopolskim (19,0%), Ukraińców w województwach: warmińsko-mazurskim (66,0%), podkarpackim (59, %) i zachodniopomorskim (51,0%), a Romów w województwach: świętokrzyskim (30,0%), łódzkim i wielkopolskim (po ponad 25,0%) oraz lubelskim, kujawsko-pomorskim i małopolskim po ponad 20,0% (ryc. 2, 3, 4).

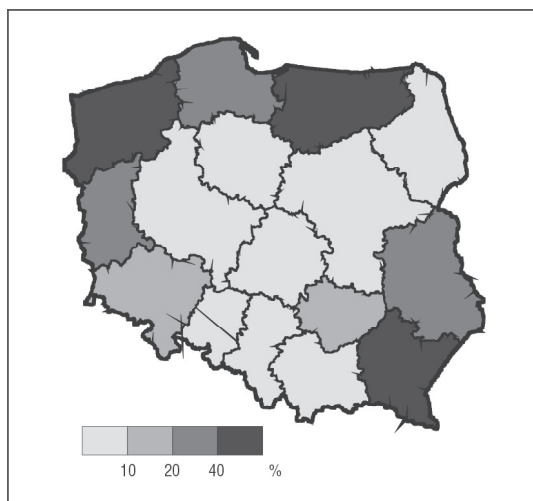
Obok pytania o narodowość, w NSP 2002, było też pytanie o język używany w kontaktach domowych. Pytanie spisowe brzmiało: „*W jakim języku (językach) rozmawia Pan/i/najczęściej w domu?*” Forma pytania umożliwiła podanie dwóch nazw języków niepolaskich, niezależnie od faktu, czy były one używane z językiem polskim, czy też wyłącznie same (NSP 2002). Opracowując wyniki spisu, wyodrębniono 87 języków niepolaskich, przy czym część

odpowiedzi wykraczała poza zakres definicji języka (np. bliższa była gwarze).

Używanie języka polskiego zadeklarowało 97,8% wszystkich mieszkańców Polski, z tego 96,5% używa go zazwyczaj jako jedyny. Posługiwanie się językiem niepolskim w kontaktach rodzinnych deklarowało 563,5 tys. osób (1,47%), przy czym najczęściej (511,0 tys. osób, tj. 1,34%) używało jego na przemian z językiem polskim.

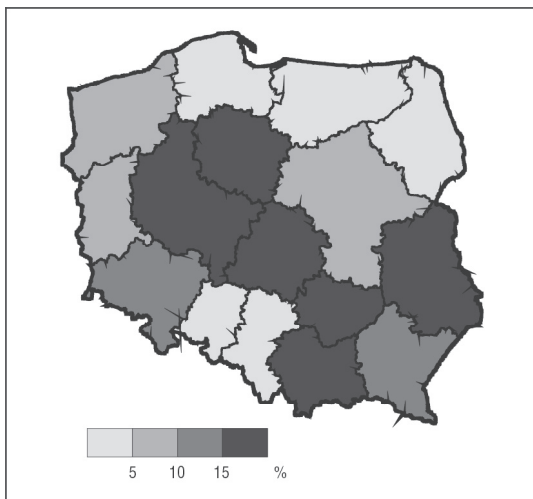
Na ogólną liczbę 87 wyróżnionych w spisie języków niepolskich – 10 było wymieniane częściej niż przez co najmniej 10 tys. osób, a kolejne 10 przez co najmniej 1 tys. osób. Najczęściej wymienianym był język niemiecki (204,6 tys. osób) i angielski (89,9 tys. osób), ale i śląski (56,6 tys. osób) oraz kaszubski (52,7 tys. osób). Ponadto języki: białoruski (40,7 tys. osób), ukraiński (22,7 tys. osób), romski (15,8 tys. osób), rosyjski (15,3 tys. osób), francuski (15,3 tys. osób) i włoski (12,0 tys. osób). Najmniej osób używało np. języka hebrajskiego (225 osób), hindi (160 osób), zulu (128 osób) czy gruzińskiego (90 osób).

Liczebność osób posługujących się językiem niepolskim w kontaktach domowych nie była jednoznaczna z deklarowaną narodowością. Np. używanie języka niemieckiego, romskiego, rosyjskiego czy kaszubskiego podało więcej osób, niż zadeklarowało taką samą narodowość. Odwrotnie

Ryc. 3. Ukraińcy w ogólnej liczbie ludności niepolskiej w 2002 r. (wg województw)

Źródło: NSP 2002, GUS, Warszawa.

Ryc. 4. Romowie w ogólnej liczbie ludności niepolskiej w 2002 r. (wg województw)

Źródło: NSP 2002, GUS, Warszawa.

było w przypadku Ślązaków, Białorusinów, Ukraińców czy Łemków (ryc. 5). Trudno jest jednoznacznie określić przyczyny powstałych różnic, można tylko próbować je tłumaczyć. Np. narodowość romską zadeklarowało 12 855 osób, a do posługiwania się na co dzień językiem romani przyznało się 15 788 osób, czyli ponad 20% więcej niż do narodowości romskiej. Jedną z przyczyn tych różnic mogła być kolejność zadawanych pytań podczas spisu powszechnego. Pierwsze należało podać obywatelstwo, a potem narodowość i używany język. Cyganie, co było i jest powszechne, zawsze uważali się za obywateli państw, które aktualnie zamieszkiwali. Stąd też może część osób, podając obywatelstwo polskie, zadeklarowała narodowość polską oraz język romani. Nie należy też wykluczać, że przyczyną takiego postępowania była obawa przed ujawnieniem swojej narodowości, obawa przed dyskryminacją. W przypadku Romów warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt związany z używanym językiem. Elementem, który najbardziej wyróżnia, ale i izoluje Romów od reszty społeczeństwa danego kraju, jest bez wątpienia język. Dlatego też wydaje się, że liczba osób mówiąca językiem romani jest bliższa prawdziwej liczebności Romów w Polsce niż liczba osób deklarujących narodowość romską.

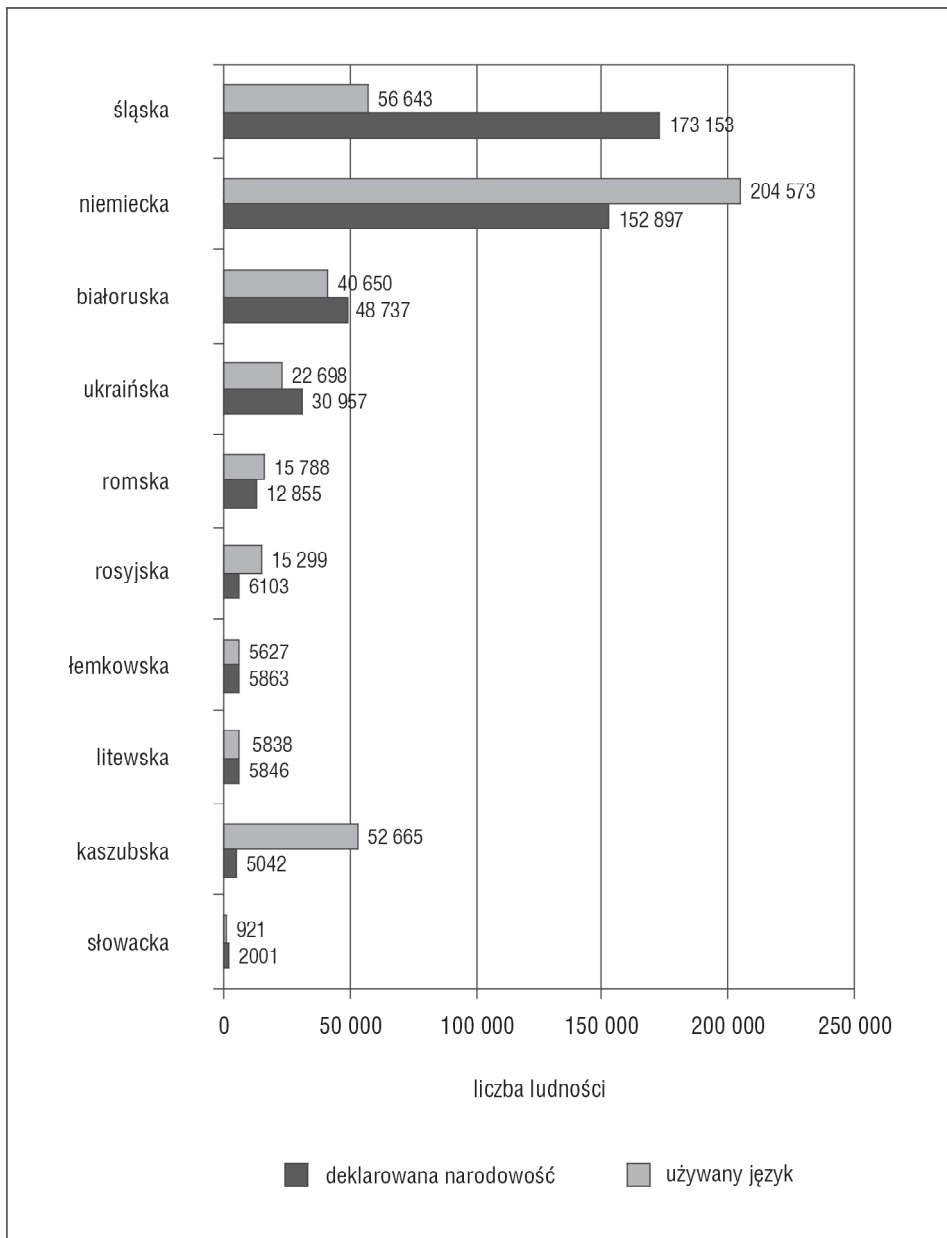
Prawa mniejszości narodowych i etnicznych zawarte są w polskim ustawodawstwie przyjętym w latach 90. XX w. Nie wszystkie jednak regulacje prawne zostały zakończone. W Sejmie czeka projekt Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (druk nr 223 z dnia 28.04.2002 r.). Przygotowana Ustawa reguluje sprawy związane z: zachowaniem i rozwojem tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych; zachowaniem i rozwojem języka regionalnego; sposobem realizacji zasady równego traktowania osób bez względu na pochodzenie etniczne; określa zadania i kompetencje organów administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego w zakresie tych spraw. Precyzuje też pojęcia: mniejszość narodowa i mniejszość etniczna oraz wymienia z nazwy te mniejszości.

W rozumieniu ustawy – mniejszością narodową jest grupa obywateli polskich, która spełnia łącznie następujące warunki:

- 1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją;
- 3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji;
- 4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę;
- 5) zamieszkuje terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat;
- 6) utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

Mniejszością etniczną, w rozumieniu Ustawy, jest również grupa obywateli polskich, która spełnia warunki wymienione wyżej w pkt. 1-5, z tym jednak, że zasadnicza różnica jest w pkt. 6. Mniejszość etniczna nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

Zgodnie z Ustawą za mniejszości narodowe w Polsce uznaje się mniejszości:

Ryc. 5. Ludność Polski wg deklarowanej narodowości i używanego języka w domu w 2002 r.

Źródło: NSP 2002, GUS, Warszawa.

białoruską, czeską, litewską, niemiecką, ormiańską, rosyjską, słowacką, ukraińską i żydowską. Natomiast za mniejszości etniczne – mniejszości: karaimską, lemkową, romską i tatarską. Językiem regionalnym w Polsce, zgodnie z ww. ustawą, jest język kaszubski.

W świetle przedstawionych zapisów, Ustawa nie ma zastosowania wobec: cudzoziemców, imigrantów, uchodźców, jak również rezydentów i bezpaństwowców, a więc osób nie posiadających obywatelstwa polskiego (tab. 2).

Warto podkreślić, że nowością na tle innych regulacji prawnych jest fakt zdefiniowania w projekcie Ustawy z 2004 r. pojęć: mniejszość narodowa, mniejszość etniczna, jak również w ramach tych definicji wprowadzenie warunku „zamieszkiwania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat”. Zastępuje to dotychczasowe określenia dotyczące zamieszkiwania na terenie Polski poszczególnych grup narodowych: „od zawsze”, „od wieków” czy „od kilkudziesięciu lat”.

Omawiając wyniki uzyskane podczas NSP w 2002 r. w zakresie problematyki narodowościowej, trudno pominąć milczeniem 173 153 osoby, które zgodnie z „subiektywnym odczuciem” zadeklarowały narodowość śląską, czy grupę

Tab. 2. Ludność Polski wg deklarowanej narodowości i posiadanego obywatelstwa w 2002 r.

Narodowość	Ludność ogółem	w tym z obywatelstwem:		
		polskim	niepolskim	nieustalonym
LUDNOŚĆ OGÓŁEM	38230080	37529751	40661	659668
w tym narodowości:				
polskiej	36983720	36895241	13150	75329
niepolskiej	471475	444590	25673	1212
nieustalonej	774885	189920	1838	583127
MNIEJSZOŚCI NARODOWE	249587	234202	14783	602
białoruska	48737	47640	965	132
czeska	831	386	442	3
litewska	5846	5639	175	32
niemiecka	152897	147094	5429	374
ormiańska	1082	262	816	4
rosyjska	6103	3244	2843	16
słowacka	2001	1710	291	0
ukraińska	30957	27172	3749	36
żydowska	1133	1055	73	5
MNIEJSZOŚCI ETNICZNE	19258	19071	68	118
karaimska	45	43	2	0
łemkowska	5863	5850	5	8
romska	12855	12731	14	110
tatarska	495	447	47	0
MNIEJSZOŚCI NARODOWE I ETNICZNE W POLSCE - razem	268845	253273	14851	720

5062 osób deklarujących narodowość kaszubską. Pomimo tych deklaracji narodowościowych ani Ślązacy, ani Kaszubi nie są uznani w Polsce za mniejszość narodową czy etniczną. Należy mieć nadzieję, że problem ten doczeka się opracowań naukowych, które pomogą wyjaśnić i zrozumieć – dlaczego tak duża grupa osób, pytana o autoidentyfikację narodową, „wyeksponowała” przynależność do swojego regionu (Śląsk, Kaszuby), a nie do któregoś z istniejących państw.

Ustalenie dokładnych danych statystycznych, określających stosunki narodowościowe, było i jest zadaniem bardzo trudnym, zresztą nie tylko w przypadku Polski, ale i innych krajów. Już po Pierwszym Powszechnym Spisie Ludności z 1921 r. zwracał na to uwagę R. Buławski (1930), podkreślając, że pomimo zdefiniowanych założeń metodycznych, jak i przyjętej definicji narodowości – uzyskane wyniki spisu nie były do końca jednoznaczne, a więc ich wiarygodność nie była zbyt wysoka. Weryfikacja uzyskanych danych nie była łatwa, a czasami wręcz niemożliwa. Pytania narodowościowe zaliczył R. Buławski (ówczesny Generalny Komisarz Spisowy) do „*najzawilszych i najdrażliwszych w statystykach spisowych*”.

Niewątpliwie podobne wątpliwości, jak i problemy towarzyszyły osobom odpowiedzialnym za przygotowanie, a później przeprowadzenie NSP 2002. Ich zasługą jest jednak umieszczenie po 80 latach ponownie tej problematyki w spisie, który stanowi jedyne, oficjalne źródło informacji w tym zakresie. Dane narodowościowe z 2002 r. (podobnie jak te z 1921 r.) wymagają bardzo ostrożnej interpretacji, przy tym bezwzględnie w powiązaniu z zastosowaną w NSP definicją pojęcia narodowości.

LITERATURA

- Buławski R., 1930, *Metody statystyczne badania stosunków narodowościowych w spisach ludności*, Sprawy Narodowościowe, 4, 1, Warszawa.
- Informator Dokumentacyjno-Statystyczny. Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne*, 1993, Zespół Wyznań Religijnych i Narodowości GUS, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z 20 maja 2002 r., Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna*, 2002, GUS, Warszawa.
- Projekt Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, druk nr 223 z 28.04.2004 r., MSWiA, Warszawa.
- Żołędowski C., 1995, *Mniejszości narodowe w Polsce*, [w:] *Polska'95. Raport o rozwoju społecznym*, Wyd. Split Trading Sp. z. o.o., Warszawa.

POLISH NATIONAL AND ETHNIC STRUCTURE IN THE LIGHT OF THE NATIONAL CENSUS OF 20 MAY 2002

SUMMARY

Carried out on 20 May 2002, the latest General Census reveals Poland as a nationally and ethnically homogenous country and one of the most uniform in this respect in Europe. Out of the total 38.2 m of inhabitants only 471,500, or 1.23%, declared a non-Polish nationality. Of the 109 national categories defined by the Main Statistical Office were those regarded in Poland as national minorities (i.e. Bielorusians, Czechs, Lithuanians, Germans, Armenians, Russians, Slovaks, Ukrainians and Jews), ethnic minorities (Karaim, Lemka, Roma and Tartars), as well as Polish citizens declaring French, USA, Greek, Italian or Bulgarian nationalities. The non-Polish population is mainly centred in the following voivodships: Opolskie (12.5%), Podlaskie (4.6%), Śląskie (3.9%) and Warmińsko-Mazurskie (1.3%). Most of the minorities live in concentrations (e.g. Germans, Lithuanians and Slovaks), but some (eg. Roma) are dispersed. They are normally representatives of nationalities long established in Poland (e.g. Lemka or Karaim), but also immigrants who mostly arrived in Poland during 1990s (eg. Vietnamese, Arabs, Chinese, French or Americans).

Translated by Paweł Pilch